

խաղաղութեան խառնել ընդունեցաւ: — Իրեն ապաւինողներն՝ իւր կենսքը մահուան վտանգի մէջ դնելով՝ պաշտպանեց ու պահեց, 1837ին ընտրուեցաւ Ժողովրդապետ եւ աւագերէց: Մեռաւ 1856 ապրիլ 12ին:

10. Էմերիկոս Չիգիեան, ջերմեանագութեամբն երեւելի եկեղեցականն, արգէն իր նախորդին տանէ գործեց, իրեւ աւագերիցութեան պաշտաման վարչը: 1856ին միաձայն քուէրով Ժողովրդապետ ընտրուեցաւ: Քիչ մը ետքը՝ Գրանսիւռանիոյ եպիսկոպոսը զինք աւագերէց ու պատուոյ կանոնիկոս անուանեց: Մեռաւ 1865 սեպտ. 10ին, ինք տարի Ժողովրդապետութիւն ընելէն ետեւ:

11. Անտոն Մարգոնֆիեան, Կերլայի հոգաբարձուն Եղիսարեթուպոլսոյ Ժողովրդապետ ընտրուեցաւ 1866 յունուար 19ին, ու նոյն տարւոյն աւգոստ. 6ին աւագերէց: Իր Ժամանակը եկեղեցւոյ արկղը կարգաւորուեցաւ եւ մեծ անիւն Ս. Խաչի խորանը շինուեցան: Մեռաւ 1878 ապրիլ 6ին իրբեւ պատուոյ կանոնիկոս:

12. Ղուկաս Աւետիքեան, Եղիսարեթուպոլսոյ արժանեօք լի Ժողովրդապետը ծնաւ 1847 Եղիսարեթուպոլսին: — Ուսման ապաւինելէն մէջ ցուցուցած փութալնութիւնն ու յաջողակութիւնը՝ կը յայտնեն իր դպրոցական վկայականները: Նշանակալից են Միքայէլ Ֆոկարաշի, Գրանսիւռանիոյ եպիսկոպոսին գրածը Աւետիքին վրայը: «Աւետիքեան, կ'ըսէ, հովաքան պաշտօնին մէջ, շատ խղճմտանքաւոր եւ խոչնժժ գործութիւն, մատենագրական գործունէութիւն եւ անբիծ վարք կը ցուցնէ», Երեսուն տարեկան հասակին մէջ Եղիսարեթուպոլսոյ Ժողովրդապետ ընտրուեցաւ: Աս պաշտօնը ձեռք առնելէն քիչ մը ետքը եկեղեցական վիճակին քարտուղարն եղաւ: — Գրեց Եղիսարեթուպոլսոյ մեծագրութիւնը, «Յիշատակարար Ս. Երկրէն, Հայոց պատմութիւն մը, եւ Հայոց մատենագրութիւնը: Հայերէն թիւ պատարագը՝ Թարգմանեց հունգարերէնի: Ուսման ապարեզին մէջ գործեց գրեթէ երեսուն տարի: — Իրեն գործունէութեան արդիւնքներն են, որ քաղքին մէջ երեւան ելաւ արուեստից դպրոցը՝ Քիչ շաշնատեցաւ, որ աշխիւնեց դպրատունը՝ մարապետաց վարչութեանը յանձնուի: Ցարական դպրոցաց ուսուցիչներուն վճարքին բարձրանալուն, եւ մանկավարժոցին՝ քաղքին մէջ երեւան ելլելուն գլխաւոր շարժառիթն ինքն եղաւ: Յատակեց

ու կարգի բերաւ Գամելլեան հիմնարկութեան գրամագրութիւնը: Ուստի զարմանք չէ, եթէ իր բազմապատիկ ու յաջողակ գործունէութեանը իրեն վարձք, Գրանսիւռանիոյ եպիսկոպոսէն 1893ին աւագերէց անուանուեցաւ ու 1896ին, Նորին վեհապառուութենէն ընդունեցաւ Փրանկ. Յովսէփոյ ասպետական կարգին շքանշանը: Չնկատելով իր ուրիշ գործերը, գրեթէ հիմնովին նորոգեց տիրացուի շէնքը ու հին եկեղեցին: — Անանկ սիրուն բնաւորութիւն ունի, որ իրմէն խորհուրդ կը խնդրեն նոյն իսկ իր հակառակորդներն ու օտարները: — Հաստատուն ու անշողողոք նկարագիր, շրջայայեաց միայն, սուր յիշողութիւն, յարատեւութիւն ու անխնայ աշխատութիւն՝ իր յատկութիւններն են:

(Հարսն-իւնի)

ՅՈՎՀ. ԱՆՏՈՆ

ԱՅԵՐԿ ՄԸ ԼԵՃԱՆՈՅՈՅ ՎՐՈՅ

Այլեւայլ Ժամանակներ Լեհաստան ասպնջական եղած է Հայոց: Անի քաղաքին խաբէութեամբ Յունացմէ անունովէն եւ Բագրատունեաց անկումէն ետքը՝ Հայերը խնդրած են Թեոդորոս դքսէն գալ բնակիլ Է Լեհաստան, եւ նա լսած ըլլալով Յունացի եւ Բագրատի գէտ Հայոց ցոյց տուած քաջութիւնները՝ ընդունած է անոնց խնդրքը պայմանաւ որ գան իրեն զինակից ըլլան պատերազմին մէջ, զոր այն ատեն կը մէջը շրջալայ ազգաց գէտ: Ասի կը հաստատուէ Թեոդորոսը հետեւեալ հրովարտակը՝ «Հրաման Թեոդորոս դքսին առ Լեհաստան, որ մեր երկիրը կ'ուզեն գալ: Գան ինձ օգնութեան եւ ես տամ անոնց ազատութիւն երեք տարւան մէջ: Եւ երբ իմ երկրին մէջ ըլլան, ամէն ոք կարող է բնակիլ ուր ուզէ: Եւսմին 1062», Ստեփանոս վարդապետ Ուոչկա Լեհաստանի առաջին Հայ գաղութին համար կը պատմէ թէ բնակած է ի Գիով յառաջ բերելով անոր քարաշէն եկեղեցին Հայոցմէ ծնացած:

Երբ Խըզը Արշաւոյ Պարսից Թագաւորը Անւոյ շրջականները կ'ասպատակէր, առաջինէն աւելի բազմաթիւ գաղութը մ'իւնս եկած է ի Լեհաստան 1161ին: Եւ այս յայտնի է Լեհպոլսոյ, Կամենիցի, Լուցկայի եւ Լիթուանիայի եկեղեցիներէն, զորս շինել տուած է 22 տարւան մէջ:

Ուրիշ Հայ գաղութ մըն ալ խրիմէն փախելով եկած է ի Լեհաստան 1475ին, երբ

Օսմանեանք քէֆէն առին ճէնովացոյ ձեռքէն: Լէոպոլտ եւ Կամիլիք գտնուած էին վաւերական թղթերը, գրուած չայ տառերով եւ թաւար լեզուաւ զոր կը խօսէին խրմու. բնակիչները, կը հաստատեն այս պատմական դէպքերը:

Ընդհին այս գաղտնիքներու Լեհաստան 40.000 չայ կը թուէր, անանկ որ գրեթէ ամեն քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ չայ անուրը կը չնշուէր: Ընդդարձակ դաշտավայր մը, ուր չայերը առաջին անգամ բնակեցան՝ «գաշտու» վայր չայոց՝ կը կոչուէր եւ Պրոտի Եկեղեցւոյն կողմնակի երկար ճամբան (Օրմիանցքի՝ Ռւլցա) չայոց փողոց կ'ըսուէր մինչեւ հիմայ ժամանակաւ: Կաւ չոն բնակող չայ բնութանց բազմութեան համար, ուր այժմ չայ անհատ մ'եւս չի գտնուիր. ինչպէս չ. Ղուկաս Նմիճեան Վեւեակոյ Միխիմարեան 1820ին նոյն փողոցը ամիս մը բնակելով՝ իւր «Հնախօսութիւն չայաստանեայցի» մէջ կը յիշատակէ:

Վերջոյիշեալ գաղութները ծովու եւ ցամաքի ճամբով հետզհետեւ եկան բնակեցան ի Լեհաստան, ուր քաղաքներ, գիւղեր շինեցին, եւ երբեմն ալ քաղաքներէն զուրս բնակելով՝ անոնց արուարձան մ'առնցցոյցին: Եւ քիչ ժամանակէն մէջ իրենց երկրագործութեամբ եւ վաճառականութեամբ այնքան հարստացան, մինչեւ անգամ կրցան հակա գործոց մէջ մտնել: Վասն զի Վլասիսլաւս Դ. Լեհաց թագաւորը Բեռլինարդովէչ չայվաճառականներէն 100.000 Գոսեկան փոխառութիւն ուղեց ընել, վաճառականը իսկոյն հարցուց թէ՛ ի՞նչ տեսակ ստակ կ'ուզէ, ոսկի, արծաթ, թէ պղնձ. թագաւորը զինքը փորձելու համար պատասխանեց թէ՛ երեքէն ալ կ'ուզեմ. — վաճառականը նոյնու-թեամբ կը զրկէ անմիջապէս ուզած գումարը: Բաց սակէ Լեհահայք իրենց ազգասէր զգամամբ եւ առատ արօքը քիչ տանտուան մէջ ունեցան Եկեղեցի, Եպիսկոպոսարան, դպրոց, հիւանդանոց, հիւրանոց, վանք եւ կուսաստան: Անոնց բնակավայրերն, ինչպէս կը տեսնուի նոյն Վենետիկոյ Միխիմարեան չ. Միխայ Բօրչկանսի «Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան»-ին մէջ, եղան գլխաւորաբար Լեպոլտ, Ստանիսլաւ, Լիսայ, Տերեփան, Գիտմից, Սեւզդին, Հոռուսկեա, Զամոսկ, Գուլմիր, Եաղլովա, Լուց-Վա, Զուսնա, Կամնից, Մոհիլով: Մարշով, եւ Պալմա, որոնց՝ ի բաց առեալ Զուսնա եւ Պալմա՝ գրեթէ ամէնքն ալ վիճակակից

եղած են Լեպոլտոյ, որուն նկարագիրը միայն ընելով պիտի շատանանք, յանձնարարելով ընթերցողին նոյնը փոքր չափով ամենուն վրայ տարածել սա տարբերութեամբ միայն՝ որ վերջին եօթը քաղաքները Լեհաստանի երկրորդ բաժանման ատեն Ռուսիոյ մասը եղան:

Լեոպոլտ՝ «Կալիշի»՝ մայրաքաղաքը, ուր Լայերն ոռոգին անգամ քաղաքէն զուրս բնակեցան, իրեն եկեղեցի շինեցին, Ս. Խաչ, Ս. Սննա, եւ Ս. Յակոբ Միքայ, որոնց հիմայ աւերակները միայն կը տեսնուին: Յընթացս ժամանակաց քաղաքին միջավայրը Մեծ հրապարակին մօտ Օրմեանցքի Ռւլցայ վրայ շինեցին վանք մը՝ «Հաճկատար Ս. Ստուսեան»-ին, անուամբ, ուր այժմ կը բնակին քահանայք եւ կանոնիկոսք չայ Արքեպիսկոպոսին, որոնք անուանի են իրենց գիտութեամբը, այն աստիճան որ Լեհ եւ Լատին Եպիսկոպոսներ մեծամեծ պարգեւներով երբեմն անոնցմէ կ'առնուն եւ իրենց եկեղեցեաց վրայ ժողովդատեալ կը կարգեն: Այս վանքը կը բաղկանայ չորս առանձին շէնքերէ, որ են Արքեպիսկոպոսարան, Կանոնիկոսարան, Կուսաստան եւ Եկեղեցի:

Արքեպիսկոպոսարանը շինուած է քաղաքին Եւրեկեան կողմը: Ունի շատ սենեակներ, մատուռ եւ մասնեակարան եւ մեծ սրահ մը վայելչապէս կահաւորեալ եւ ազգային արքեպիսկոպոսոց կենդանագիրներով զարդարեալ: Բակին մէջ Եկեղեցւոյ բարձրութեամբ յարէ սիւն մը կանգնուած է եւ վրան Ս. Բրիտանիոյ կէնայ արձանը դրուած՝ որ մանուկ Յիսուսը ուսին վրայ կը բառնայ: Այս սիւնին խարսխին վրայ յետագայ արձանագիրը կը կարգանք լատիներէն, որ թարգմանաբար հոռոգն էր փոլեման «ի փառս Սրբոյ Նորորդութեան այս եկեղեցին եւ վանքը Նորոգեց Պատուելի Պարոն Խաչիկ Աւետարանովչը, կառավար եւ մեծաւոր Հայաստանցի 1716ին Ս. Խաչին օրը»: Հին ատենը այս սենեք թով կար լուսազերի որ որ փլցուեցի՝ քարերը շինուածանիւթ եղած են զանգագատան, որուն

1 Այս քաղաքը Լեհերէն իւզի, Գերմաներէն Լեմպեր, Լատներէն ալ Լեպոլտ էր Կալիշ: Ըստ միջ վերինը առնելէ չիլզ կ'երևայ. քան զի մէկ ու կէս դար յառաջ նոյն քաղաքին մէջ պեղուք մը տեսնի զանաւան զի մը վրայ հետեւեալ կը կարգանք լատներէն, զոր բառակին փոքրմանութեամբ հոռոգն առաջ կը բերենք «Գուրոն Լեւոն իմ հիմար նեմեց եւ ետքինները Կալիշին զեւ Լեպոլտ»:

2 Վայելիս 1214ին անկեալ թագաւորութիւն էր, բայց 1346ին Լեհաստանի հետ միացաւ: Իսկ 1772ին այս վերջոյն առաջին բաժանման ատեն Աւստրիոյ մասն եղաւ:

1 Օ Սլաւեթի մէջ հասարակօրէն Ա. Բ. Շուլց անի:

անկիւնաքարին վրայ հետեւեալ երկաթագիր վերադրութիւնը գեռ. յայտնի կ'երեւայ « Ի թագաւորութեան Գաղեմի Գառլի շինեցին Հայ աղաքաբն դաղբիւր մի թվ. 22Գ. » (1264) :

Լեհահայք այս վանքին մէկ կողմէն ալ շինեցին տպարան մը, ուր առաջին անգամ տպուեցաւ Հայերէն սաղմոս, որուն յիշատակարանը ունի այսպէս « Ամենակարող զօրութեամբն Աստուծոյ կազմեցաւ նոր տպագրութիւն երկիրն իսկայս քաղաքս Լեվ. կոչեցեալ, ընդ Հովանեաւ ննջման Սուրբ Աստուածածնին, ձեռամբ յոգնամեղ Քարամատենց Յովհաննէս երկրոս, զոր հոգս արկեալ մեծաւ աշխատութեամբ եւ բազում ծախիւք տարի մի բոլոր արուեստաւորաց հետ դատեցայ մինչեւ գիրն ի գլուխ հանի եւ նոր կազմարան սահմանեցի. եւ վասն փորձի նախ գրեցան Դաւթի մտրգարեկն տպագրեցի ի յօգուտ եւ ի շահ աստուածասէր աղօթողաց մերասեռ ազանց... Արդ եղեւ զըստ սորին թվականութեան Հայոց Ռկն ամին (1616) Գեկտեմբերի Ժե... Ի թագաւորութեան քրիստոնէից լեհ ազգին բարեպաշտ արքայի երրորդ քիմիւնտիւր, Ասոր կտեւէն տպուեցան նաեւ բժշկական եւ աղծարական մատենաներ :

Կանոնիկոսարանը նախապատիւ քահանայից բնակութիւնն է : Եռայարկ է այս շէնքը, ուր կայ հարուստ գրատուն մը լի ազգային եւ օտար մատենաներով եւ Հայերէն գրչագրերով, զորս Անցելիք հետեւորդին բերած են : Կայ նաեւ պատարագայտ արկղ մը, որ երբեմն 30.000 հունգարական ոսկի գրամագլուխ ունէր, այժմ հազիւ թէ 3000 մնացած է : Հոս, ըստ սովորութեան երկրին, ամէն տարի որդեշալ օր մ'աւանդներն ածուրդի դրուելով՝ կը ծախուին, երբ փոխառուները իրենց պայմանաժամին պարտքերէն չգճարեն :

Կուսաստանը՝ Եկեղեցւոյ կից Հայ քյորեբու յատուկ կրկնայարկ շէնք մըն է, թէեւ ոչ այնքան ընդարձակ, ունի սակայն բաւական սենեակներ : Իրենց աղօթատեղին է Եկեղեցւոյ վիճարտունը, ուր կ'անցնին ներքին գուն մը եւ իրենց ամենօրեայ ժամատաղութիւնները կը կատարեն երգելով շարանիցի եւ ժամագրոց նուագները : Այս կուսաստանին որդեգրեալ քյորերը, որոնց ամէնքը պետք են Հայ ըլլալ, գիտեն լաւ հայերէն կարդալ, բայց ոմանք իմաստը չեն իմանար : Ասոնք Ս. Բենեդիկտոսի կանոնաց հը հետեւին : Կը հպատակին Աբրահամուհայ մը՝ որ ունի խորհրդականներ եւ պաշտօնականներ ընտրեալ իրեն կուսանքներէն, որոնց

խնամակալուն է տեղւոյն ազգային արքեպիսկոպոսը : Իրենց կրթութիւնը նշանաւոր է բոլոր Լեհաստան, նաեւ Պետութեան առջեւ : Ունին բաւական երկիրներ հին Անցելիքներէն մատակարարութեան համար, ուր 400ի չափ Հայ աղբիւրներ կը կրթութիւն կրօնի, ուսման եւ ձեռագործի մէջ : Այս դպրոցին համարաւ բացատրելու համար բաւական է ըսել որ Աւստրիոյ կայսրը պատուած է զայն իւր այցելութեամբ, եւ ծնողք իրենց վստահութեամբ կը գնահատեն անոր արգիւնքը զրկելով հոն իրենց աղբիւրները հեռաւոր վայրերէն : Այս կուսաստանը 1781ին հրոյ ճարակ եղաւ. բայց ետքը նորէն շինուեցաւ :

Արքեպիսկոպ վանք մըն ալ կար քաղաքին դիմացը որ ուխտատեղի էր եւ Ս. Խաչ կը կոչուէր, ուր ձեռնադրուած է Դիկոյ արքեպիսկոպոսը Մեքէրիսեգիկ վաթորիկոսէն, եւ Խաչատար Արքեպիսկոպոսին աստին ալ թեմական ժողով գումարուած է, ինչպէս իւր կնոջակին մէջ կը յիշատակէ : Այս վանքը հիմայ զինուորանոց է եւ տեղ տեղ Հայոց գերեզմաններ կը տեսնուին : Եկեղեցին արքեպիսկոպոսանիստ է եւ ուխտատեղի նուիրեալ յանուն Ննքման Ս. Աստուածամոր, չափաւոր մեծութեամբ, գմբեթայարկ եւ քառակուսի, որ ապա գաւթին հետ կցուելով սակաւ ինչ երկայնածեւ եղաւ : Երեք դուռ ունի եւ 13 խորան : Բնմը բարձր է : Դասին մէջ արքեպիսկոպոսին Աթուր եւ քահանայից յատուկ անշարժ նստարաններ կան, ուր ամէն օր ժամերգութիւն կ'ըլլայ ըստ Հայոց արարողութեան : Եկեղեցւոյս յատակը ծածկուած է գերեզմանաքարերով Հայերէն եւ լատիներէն վերադրութեամբք, որոնց ամէնէն հին արարեալն է 1686 : Հիւսիսային գունդն կը մտնուի աւանդատունը, որ ունի տանձինն մատուռ՝ վերնատան հետ միասին շինուած : Մատարան վրայ է գանձարանը, ուր կը գտնուին Եկեղեցւոյ հին սպասներ, զորս Անցելիք հետերնին բերած են, եւ գրչագիր գեղեցիկ աւետարան մը 1010 թուականէն, զարդարուն եւ արծաթապատ, զոր մեծ ասնի օրերը կը գործածեն : Հարաւային դուռը կը հանէ խաչակը, որ է գերեզմանատուն քառակուսի իսկ Արեւմտեան դարս գէղը կայ խաչելութեան արձան մը յարկածածուկ փղերիկ մատարն ձեւով :

Եկեղեցւոյս յիշատակարանը ունի այսպէս. « Աթուրան Եկեղեցին Հայոց իրովայ շինեցաւ յամի Տեառն 1183 փայտաշէն. իսկ

ի 1363 շինեցին քարաշէն: Հիմնադիրն էր պարոն Յակոբ Շահնշահ կաթագի. եւ պարոն Ստեփան փանոսեան Արքահամեց ի Վայսուրի քաղաքէ: Ի 1509 Նորդեպեց զգմբեթն յարգելի Ամատուր Բօրուկէն: Ի 1562 կանգնեաց զանգակատուն պարոն Անդրէասն կաթագի: Ի 1723 շինեաց զվերնատունն կուսանաց եւ բարձրացոյց զգաւթն պարոն Խաչիկ Աւկուստանովիչ ազնուական իշխանն եւ դատաւորն դատաստանին, յորչ յիշատակ կանգնեցին զսեւն արտաքին:»

Արքեպիսկոպոսութիւն Հայոց Լէոպոլսոյ Հաստատուեցաւ 1364ին Մեսրոպ կաթողիկոսէն, որուն համար ձեռնադրուեցաւ. Գրիգոր արքեպիսկոպոսը, որ թէեւ յաջորդ կոստանդին կաթողիկոսէն ընդունուեցաւ, բայց ետքը մերժուեցաւ, եւ անոր տեղ ձեռնադրուեցաւ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը որդի Նարստիի: Ըստ այսմ Լէոպոլսոյ արքեպիսկոպոսական դիւանին արձանագիրը առանց յիշելու Գրիգորը՝ հետեւեալ կերպով կը շարէ արքեպիսկոպոսաց անունները:

Ա. Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Լէոպոլսոյ, արքայազուն տոհմէ Հայոց, Նստաւ ի 1365:

Բ. Գրիգոր արքեպիսկոպոս, Գաղեմի Թագաւորին ատենը:

Գ. Գաբրիէլ կամ Աւետիք արքեպիսկոպոս:

Դ. Քրիստափորոս կամ Խաչատուր արքեպիսկոպոս ի 1467:

Ե. Քրիշտոս կամ Գալուստ արքեպիսկոպոս ի 1516:

Զ. Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս:

Է. Գրիգոր արքեպիսկոպոս, Սիւրբաշտոս Օգոստոս Թագաւորին ատենը, բայց ժողովրդեան անկարգութեանց չգիմնաւորով՝ փախաւ:

Ը. Պարսամ արքեպիսկոպոս որ ժողովրդեան անիրաւութեանց հետեւի չուզելով՝ Նախընտրեց յաւեւ Տրոփարիչ:

Թ. Կարապետ արքեպիսկոպոս:

Ժ. Մեսրոպ արքեպիսկոպոս: Ասոր մահունէ ետքը Աթոռ երկար ատեն պաշտօն չուր:

ԺԱ. Նիկող Թադոսովիչ արքեպիսկոպոս ի 1630, որ իւր եկեղեցին միացուց Հռոմոյ կաթողիկէ Եղեցւոյն հետ ի 1666:

ԺԲ. Վարդան Յունանեան արքեպիսկոպոս ի 1686, որ իւր օժանդակ եպիսկոպոսութեան ատեն ի զիմաց իւր Նախորդին պատուիրակ գնաց Էջմիածին բանակցելու համար Հռոմոյ հետ միութեան վրայ. բայց տեղւոյն միարան,

նոր բանտեցին զայն, եւ Լեհաց Թագաւորին առ Պարսից արքայն գրած Նամակին զօրութեամբ հազիւ կրցաւ ազատիլ: Այս արքեպիսկոպոսը իւր ծերութեան ատեն օժանդակ եպիսկոպոս կարգեց իրեն Աստուածատուր Ներսէսեովիչ Տրայանուպոլսեցին, որ Վարդանէն առաջ վախճանեցաւ, որուն տեղն ուղեց յաջորդեցընել Ստեփանոս Ստեփանովիչ Կաննիցի աւագերեցը առանց հանրային ընտրութեան, բայց քահանայք եւ ժողովուրդ չուզեցին զայն եւ հետեւեալն ընտրեցին:

ԺԳ. Յովհաննէս Տօպիս Աւկուստանովիչ արքեպիսկոպոս ի 1715, որուն ծերութեան ատեն օժանդակ դրուեցաւ Իլին հետեւեալը, որ ետքը իրեն յաջորդեց:

ԺԴ. Յակոբ Աւկուստանովիչ արքեպիսկոպոս ի 1737: Սա երբ ծերացաւ, օժանդակ կարգուեցաւ իրեն հետեւեալը, որ ետքը իւր յաջորդը եղաւ:

ԺԵ. Յակոբ Թումանովիչ արքեպիսկոպոս ի 1782, որ յանկարծամահ եղաւ:

ԺԶ. Յովհաննէս Սիմոնովիչ արքեպիսկոպոս ի 1799 Սեպտեմբեր 12, որ ազդեցիկ եւ գիտուն անձ մ'ըլլալով՝ գրեց առ Կայսրն եւ իւր Կանոնիկոսաց համար ամաթոշակ կապել եւ ոսկի շքանշան բերել տուաւ որ Լեհ Եպիսկոպոսաց միայն կը տրուէր: Ունի շատ մը լատիներէն Նամակներ Անտոնեան Միաբնուութեան Օրթոքէյի վանաց դիւանին մէջ:

ԺԷ. Քայեման Վարդերեսեովիչ արքեպիսկոպոս ի 1816, որուն հաստատութիւնը յապաղելով չորս տարի ետքը ձեռնադրուեցաւ Փետր. 21ին:

ԺԸ. Սամուէլ Ստեփանովիչ արքեպիսկոպոս ի 1832 Մարտ 13:

ԺԹ. Գրիգոր Ռոմաշկա արքեպիսկոպոս Ի. Սահակ Սահակեան արքեպիսկոպոս վախճանեցաւ 1902 Ապրիլ 29:

ԻԱ. Յովսէփ Թեոդորովիչ արդի արքեպիսկոպոսը ի 1902 Մայիս 30:

Ասոցմէ զստ Յակոբ Գ. Կաթողիկոսին կոնդակին՝ մէջ, տուեալ ի Կ.Պոլսն Սեպտեմբեր 21, կը յիշուի Թեոդորոս Վարդանեանց Բագրատունին: Ըստ այսմ կոնդակին՝ Յակոբ Կաթողիկոս կարծելով թէ Նիկող այլ եւս պիտի չգառնայ Հռոմէն, ուր գացած էր ինք-

1 Այս կոնդակին բնագրին հանդիպելով Անտոնեան միաբնակէր Խաչից Դեռնի քաղաքը, ուր կը գտնուէին 1861 զեղով ժամանակ հասարակած մեծ պապայ մ'առնիւ, Երջայր Մարգարէ Օրմանեան կը փութայ օրինակել զայն:

զինքը արգարացնելու համար, Լեոպոլտոյ վրայ արքեպիսկոպոս կը ձեռնադրէ զայն յիշեալ թուականն ամիս մը յառաջ Ս. Մատուածածնայ վերափոխման օրը համանուն Մայր Եկեղեցւոյ մէջ: Բայց այս արքեպիսկոպոս կ'երեւի որ չէ կրցած երթալ իր պաշտօնատեղին. վասն զի, ինչպէս տեսանք, թէ վերոյիշեալ արքեպիսկոպոսաց գաւազանին մէջ չեղեւ իր անունը, եւ թէ Լեհահայոց պատմիչներէն ոչ ոք կը յիշէ զայն:

Լեոպոլտոյ արքեպիսկոպոսը Կանոնիկոսաց մէջէն ժողովոգնէ եւ կըրէն կ'ընտրուի, որ ապա Ս. Քահանայապետին եւ Այսյեք հաստատութեան կ'առաջարկուի: Իշխմանէն եկող հին արքեպիսկոպոսները խաչատուրէն սկսեալ՝ հաւատարմութեան երդում կու տային ժողովոգնեան, որուն 7 յօդուածները հոս կը գնենք:

Ես (Ա Ա) արքեպիսկոպոս խոստանամ առաջի Աստուծոյ նախ Ա. Եկեղեցւոյ ընչից վրայ տրամադրութիւն չընել առանց տանուտերաց հրամանին: Բ. Քահանայից եկամտին ձեռք չհասնել: Գ. Քահանայից գատները ուրիշ ատենան չըրգնել: Դ. Քահանայ կամ սարկաւագ չձեռնադրել առանց տանուտերաց հարցնելու: Ե. Անհատիկ ինստիտութիւն եւ ուրիշ տհաս գործեր կաշառօք չարտօնել: Զ. Կամային հոգեբաժինը միայն ընդունել եւ աւելին չպահանջել: Է. Եկեղեցւոյ չէրգնել եւ ուրիշ թէ հոգեւոր եւ թէ մարմնաւոր դատեր մսիկ չընել առանց տանուտերաց հրամանին:

Նիկոլ Արքեպիսկոպոսին ատեն ծագած կրօնական վեճերուն պատճառաւ՝ Լեոպոլտոյ ժողովոգնէ՝ որ այն ատեն 1000 տուն կը թուէր՝ շատերը գաղթեցին, եւ հիմայ հազու թէ 100 տուն մնացած է: Նիկոլ երկրորդ ատեն գժտութեամբ ապրեցաւ իր ժողովոգնեան հետ, բայց ետքը հաշտուեցաւ, եւ իր խնդրանքը Պրոպագանդայի Ս. Ժողովը 1666ին տասը աշակերտի համար հաստատեց հայ կղերանոց մը թեւեմին կրօնաւորաց ինձանց ներքեւ, որուն առաջին տեսուչը եղաւ Հ. Աղեմնիս Կալանոս: Յիշեալ կղերանոցին աշակերտաց վրայ ուժ թափեմ¹ եւս աւելցան ապա նոյնպէս Պրոպագանդայի ծախիւք: Շատ բարերարներ նպատակաւորաց եղան այս հաստատութեան, որով գնուեցաւ Տուպլանի գիւղը իրեն եկամուտ, որոնց ամենքը միասին 1784ին յարքուին գրաւեց Թովմէի Բ. Աւստրիոյ կայսրը

եւ կղերանոցը զինուորանոցի փոխարկեց: Ատեն մը թէեւ ի Կանոնից վերահաստատել ուզեց սոյն կղերանոցը, սակայն առանց անոր եկամուտները վերագործնելու, վասն զի անոնց ամենքը հանրային կրօնական արկիչ յատկացուցած էր: Սակայն Պրոպագանդայի Ս. Ժողովին յեղեղեղեալ բողոքանաց վրայ՝ 1790ին հազու վերագործուց կղերանոցը եւ 6 տարի ետքն ալ անոր եկամուտներէն միայն Տուպլանի գիւղը՝ Պրոպագանդան ալ 1804ին որոշեց ծախել ետ գարձուած ինչքերը, որով 20 տարի ետքը երբ գնեց զանոնք Աւստրիոյ Կառավարութիւնը 16.000 արծաթ ֆլորինով, Ս. Ժողովն արտաքին ուզեց սոյն գումարը, որ մեծամեծ գժտարուութեան բախելով՝ վերջապէս Վիննայի դրամատունը հասցնելի դրուեցաւ: Ասոր վրայ յիշեալ հասցնելին համեմատ աշակերտներ գաստարարել առաջարկուեցաւ Հռոմէն Վիննայի Միսիթարեանց. բայց ասոնք յառաջ բերելով օտարին հաշիւ տալու պարտականութիւնը, զոր բացարձակապէս կ'արգելէր Աւստրիոյ կրօնային օրէնքը, չկրցան ընդունել սոյն առաջարկը: Բաց ասէ 1832ին Քահանայապետական հաստատութեամբ եւ կայսերական հրովարտուեալ Գեր. Ազարեան Արիստակէս Արքեպիսկոպոս Արքայօր ատեն նոյնպէս Վիննայի Միսիթարեաններէն երկու Քահանայ զրկուեցան ի Չեռնովիչ, բառնալու համար սեղօնը նորաշէն հայ Եկեղեցւոյ հոգւոց հոգը Լեոպոլտոյ արքեպիսկոպոսին իրաւասութեան ներքեւ, որուն համար Աւստրիոյ կայսերէն մասնաւոր ոռնիկ մըն ալ կ'ընդունէին. բայց ժամանակ մը ետքը՝ պարագայից կ'երմամբ անկէ ալ հրաժարեցան: Վերջապէս տարիներ ետքը Աւստրիոյ կառավարութիւնը միջցաւ Գեր. Լուդովիկոս Ալթերիի, Առաքելական Նուիրակ Վիննան, հաճեցաւ վերոյիշեալ 16.000 ֆլորին գումարը ի Հռոմ փոխադրել պայմանաւ զեղեւելու անոր տոկոսը, որուն Պրոպագանդան յակամայս հաւանեցաւ:

Դար մ'առաջ Լեոպոլտոյ հայ ժողովուրդը արգէն սկսած էր իւր ծախիւք աղիւսակներու դպրոց մը շինել. Բայց ի հաստատին անկանգնելի զլըմման տագնապ վրայ համեղով՝ սոյն ազգաշէն ձեռնարկն ալ կիսկատար մնաց, սակայն եւ այնպէս ցոյց կու տայ իր բացառիկ չոյսկապութիւնը:

Լեհահայք իրենց հաւատարմութեան համար ունեցան նաեւ արքունի հրովարտանքերով բաշարապէս առանձնաշնորհումներ, որոնք այլ-

¹ Ազգաւ Ալու, կրօնի քհմիւրդիկէ:

եւայլ ժամանակ սրուած են, երբեմն ընդարձակուած եւ երբեմն ալ սեղմուած, որպիսի են վաճառականութիւն, մշտականութիւն, եւ ինչ ինչ ապրանքներու համար մաքային տուրքեւ ազատութիւն, նաեւ ամէն արուեստ գործելութիւնութիւն. իսկ քահանայք զերծ էին և եւ է պետական տուրքերէ: Սակայն այս առանձնաշնորհմանց ամենն նշանաւորն է 1356ին Մեծն Գազելփոր թագաւորին շնորհեալ դատաւորական իրաւունքը, որ հետեւեալ կազմակերպութիւնն ունէր:

Ժողովրդեան Աւագործոյն եւ Ծերոց մէջէն կ'ընտրուէին 40 Հոգաբարձուն, որոնք "40 աղաբար, կը կոչուէին, եւ անոնցմէ 12 դատաւոր, որոնց ատենապետը "վոյթ" կ'ըսուէր: Ընտրութիւնը կ'ըլլար ամէն տարւոյ առաջին օրը: Վոյթը կաղանդի նախատանակին ժողովրդեան հաշիւ կու տար, եւ յաջորդ օրը 40 աղաբարներ եկեղեցին գումարուելով՝ քահանային ժամուց կու տային եւ վոյթական պատարագը լսելէն ետքը՝ կ'երթային դատարանը, որ Եպիսկոպոսարանին ստորին յարկն էր, եւ թղթեակի մը վրայ իրենց ընտրելին անունը նշանակելով՝ գրասեղանին վրայ կը ձգէին, որով առաւելութիւն քուէից ունեցող "վոյթ" կ'ընտրուէր: Մի եւ նոյն կերպով կ'ընտրուէին ամէն տարի նաեւ 12 դատաւորներն ալ: Այս դատաւորաց առջեւ ամէն խնդիր կը յուզուէր եւ ամէն յանցանք կը դատուէր, ի բաց առեալ բռնաբարութիւն, սպանութիւն, վիրաւորում, եւ գողութիւն, որոնց դատը կը վերաբերէր քաղաքային դատարանին որ Մագիստրոսեան օրինաց կը վարուէր: Հայ դատարանը հասարակօրէն կը հետեւէր Աստուածաշնչի եւ Միեւթար Գոռն դատաստանագրոց եւ ուրիշ իրենցմէ հաստատեալ իրաւաբանական եւ պատժական օրինաց, եւ կը վայելէր բանտարւ եւ տուգանքի ենթարկելու իրաւունքը, որոնց ամենը միասին խափանեցաւ երբ 16 հաստան 1799ին երեք տերութեանց մէջ բաժնուեցաւ:

Վերսլիշեալ գէպքերէն յայտնապէս կ'եւեւայ որ Անցիլը 16 հաստանի մէջ ինքնուրոյն համայնք մը կազմած են, որոնց բարձր գիւղքը շատ անգամ ընկիկներուն նախանձը շարժած եւ գանդատանաց տեղի տուած է. ուստի չափազանց չէ լսել որ 16 հաճախք փառաւոր անցեալ մ'ունեցած են իրենց ընկերական, անանկային եւ զինուորական յաղորդակցութիւնով: Բայց գործախառնարար այսօր շատ նիւնս վիճակի մէջ են, փասն զի հետզհետէ իրենց հայրենի լեզուէ

կորսնցնելու վրայ են, եւ շատ քիչ տեղ այժմ հայ բարբառը կը հնչէ: Եւ ի ներկայիս զանազան քաղաքացի հայ եկեղեցիներուն ոմանց մէջ լին համ լատին քահանայք կը պաշտօնավարեն եւ ոմանք ալ օտարաց ձեռքը անցած են, որով իրաւամբ կը վախճուի որ հայութեան այս հատուածը շատ մօտ ապագայի մէջ կորստեան անել անդուռնը գլորի, զոր Աստուած մի արասցէ:

Հ. ԻՍԱԿՅԱՆ Վ. ՍՐԱՊԵՏՈՒՆ
Միլիան Անտոնեան:

Կ Ե Ն Ս Ա Գ Բ Ի Ա Վ Ն

ԹԻՐԻԿ ԴԻԿՑ. ՆԱՀԱՊԵՏ ԲԻՍՄԻՆԵՆ

(Ըստ Բիւրոյի):

Մ. Մամուրեանէ զատ, Ռուսինեան նիւթ եղած է նաեւ անուանի Երգիծարան Թ. Թ. Պարոնեանի գրչին, որ իւր "Խորհրդ" թերթին մէջ՝ 1874ին, Ռուսինեանի զանաշտական պատկերովը հրատարակեց անոր անդամը մէկ կենսագրականը եւ Ծիծաղել քահանայներու հետ անոր անժախտիկ տաղանդն ի վեր հանեց:

Բայց ամենեւեաւ զԳր. Օսեան Ռուսինեանի վրայ լաւապէս ճանաչած է այն նշանաւոր մահադրուագով, զոր 1879ին նուիրած է անոր յիշատակին, եւ որ՝ անոր "Փիւնիկայոնիւն" փոստիկէն՝ հայերէն թարգմանութեան նախաբանը կը յօրինէ:

Այն մահադրուագին մէջ Գր. Օսեան պատմական հակիրճ ակնարկ մը նետելով իւր մանկութեան օրերուն վրայ, կ'անդրադառնայ Ռուսինեանի եւ Ն. Պարեանի հետ ունեցած կենսակցութեան, մտերմութեան ու Ազգային Սահմանագրութեան նախադադարներուն վրայ, յետոյ զՌուսինեան կը ներկայացնէ խիստ ճշգրիտ, եւ ընտիր գրուածով մը, ուսկից կաւրեւոր կը համարիմ մաս մ'ընդօրինակել, լաւապէս ճանաչելու զԳր. Ռուսինեան: Ահաւասիկ.

"Ռուսինեան քիչ կորցրեց շատ խորհրդածներ եր. ընդհանուր օկերանքներ ունէր, որոց յարեալ էր ինչպէս իւր մարդ իր հաւատքին: Իր միայն ընդունակ էր միայն բացարձակ ըմբռնելու. զամենից ինչիւր ինքնուրոյն կը նկատէր, առանց սաչ գնելու յարկից ինչորոց հետ ունեցած առեւելութեան: Ռուսինեան չէր կրնար հասկնալ որ բանաստեղծութեան ուղածին պէս չկործանէր ձեռնարկը եւ ան բուն եւ կարեկ լըլլայ՝ ինչ որ խոստ է զայն դարգու-

ի Խորհրդ" Թ. Թ. Պարոնեանի. Թիւ 57, Ե. Զարի, Կ. Պոլսո 5 Հոկտ. 1874: